

Резніченко Г.С

здобувач кафедри кримінального права

та кримінології ОЮІ ХНУВС

**Окремі аспекти соціально-демографічної характеристики жінок,
засуджених до позбавлення волі**

Історично перебіг процесу рольової соціалізації жінок (у будь-якому суспільстві), відповідно до патріархальних стереотипів, свідчить що для жінок насамперед перевагу мають орієнтації на сім'ю та сімейні цінності, ведення домашнього господарства. Головне те, що ця стереотипна система поглядів на головне призначення жінки не тільки стверджується суспільством, є очікуваною для суспільства, до того ж підкріплюється відповідними моральними та правовими санкціями. Якщо реальна поведінка жінки не відповідає суспільним сподіванням, не збігається із соціальними нормами, стереотипами, - проти неї використовуються певні санкції. Ця система сформована історично і має своїм наслідком те, що жінки надто боляче сприймають негативне ставлення до себе з боку суспільства, родини, своїх дітей, вони більше ніж чоловіки цінують ставлення оточуючих до себе, своєї поведінки. Ми не беремося аналізувати цю проблему з точки зору наскільки це є правильним та доцільним з точки зору самореалізації жінки в суспільстві. Єдине, що ми маємо довести, це те, що історично сформована орієнтація жінок на сім'ю та сімейні цінності є превалюючою у свідомості та поведінці більшості жінок України. І засуджені жінки не є виключенням. З цим маємо рахуватися, оцінюючи ефективність чинних умов виконання (відбування) покарання у виді позбавлення волі.

Особливе значення впливу сімейного стану на засуджених взагалі, жінок, зокрема, в 70-і, 80-і рр. надавав професор А.С.Міхлін, який досліджував особистість засудженого до позбавлення волі та проблеми його виправлення, значення соціально-демографічних властивостей особи засудженого в процесі виконання покарання у виді позбавлення волі. Окремі

твердження не втратили своєї актуальності до сьогодні. Так, не можна не погодитися із думкою професора стосовно того, що серед демографічних факторів, які здійснюють серйозний вплив на поведінку особи під час відбування покарання, сімейний стан засудженого посідає особливе місце, оскільки зв'язок із сім'єю є безпосереднім зв'язком особи із суспільством. Доведено, що факт наявності у засудженого сім'ї має антикриміногенне значення, утримує від правопорушення. Зв'язок із сім'єю має велике психологічне значення. Факт наявності сім'ї безпосередньо впливає на настрій, бажання скоріше вийти на волю, добре працювати та допомагати сім'ї. І навпаки відсутність сім'ї створює психологічну напругу, обумовлює агресивну поведінку, систематичні порушення порядку та умов відбування покарання, а отже суттєво впливає на процес виправлення засуджених. Насамкінець доводиться той факт, що відсутність сім'ї значно ускладнює підготовку засудженого до звільнення, його трудове та побутове влаштування, а після звільнення суттєво позначається на процесі адаптації до умов життя на волі. Він відбувається надто складно та болюче[1].

В кінці 90-х років Л.О. Шевченко здійснила дослідження особистісних особливостей засуджених жінок, які перебували в виправних установах України. Автор стверджує, що крім цінності свого "Я", залишається найбільш вагомим цінність "вони", тобто ті, хто залишився на волі - сім'я, діти, близькі, друзі. Такі цінності як "щасливе сімейне життя", "кохання", притаманні жінкам лише з часом, проведеним у колонії. На тлі значного розпаду сімей засуджених жінок, ставлення їх до свого сімейного життя змінюється, минуле ідеалізується[2].

Аналогічних висновків дійшов колектив науковців, які дослідили проблему ставлення засуджених жінок, які вперше реально позбавлені волі, до найбільш загальних норм та цінностей. За їхніми даними: найбільш значущими для засуджених жінок є воля (84 %), родина та родинні відносини (83 %), продовження роду через дітей та онуків (75 %), доброта (75 %), тощо. На підставі чого були зроблені висновки, що незважаючи на те, що ці

цінності забарвлені жіночою специфікою і особливостями ситуації ув'язнення, система цінностей засуджених жінок досить схожа із системою цінностей жінок, які знаходяться на волі[3].

Визначені загальні закономірності підтверджуються і в подальшому даними спеціальних досліджень. Так практично у всіх наукових матеріалах, які базуються на даних спеціального перепису, доводиться той факт, що питома вага засуджених, які мають сім'ю порівняно із населенням є набагато нижчою. Зокрема стосовно жінок за спеціальним переписом 1989 року визначалося, що серед засуджених в півтора рази більше осіб, які не перебували у шлюбі та більше як в два рази тих, хто втратив сім'ю порівняно із жіночою частиною населення [4]. Соціальні негативні наслідки позбавлення волі для жінок завжди були більш тяжкими ніж для чоловіків.

Нами проведено спеціальне дослідження проблеми впливу негативних наслідків позбавлення волі на соціально-демографічні властивості засуджених жінок.

З метою визначення ступеня розпаду соціально-корисних зв'язків засудженої жінки, тенденцій щодо змін у даній сфері кримінально-виконавчих відносин вивчалися дані спеціальних переписів засуджених за радянських часів (в Україні також) у 1970, 1979, 1989 роках, спеціального перепису засуджених у Росії в 1999 році. Отримані результати співставлялися із даними анкетування 1214 засуджених жінок, які вперше відбували позбавлення волі, проведеного нами в жіночій кримінально-виконавчій установі (м. Одеса) у 2005 році (Див. таблиця №1).

Більш інтенсивним цей процес є по відношенню до жінок рецидивісток, які й визначаються більшим ступенем соціальної та моральної занедбаності [5].

Таблиця №1

Розподіл засуджених жінок відповідно до сімейного стану (%). [6]

Сімейний стан	Дані дослід. 2005 р.	Спец. перепис	Спец. перепис	Спец. перепис	Спец. перепис
---------------	-------------------------	------------------	------------------	------------------	------------------

		1970 р.	1979 р.	1989 р.	в Росії 1999 р.
не була одружена до ув'язнення	40.9	37.2	53.7	53.9	62.7
була одружена (факт.,юридич.) сім'я збереглася	25.8	37.1	21.4	23.0	19.5
була одружена (факт.,юридич.) сім'я не збереглася	30.7	25.7	24.9	23.1	17.8
одружилася під час покарання	0.9				1.1
не відповіли	1.4				
Всього	100	100	100	100	100

Якщо звернутися до таблиці побачимо, що від одного спеціального перепису до другого все більше скорочувалася питома вага засуджених, яка на час вчинення злочину мала сім'ю. Все більше виправні установи заповнювалися особами молодого віку, значна частина яких не тільки не могла утворити своєї сім'ї, але й втрачала усі корисні соціальні зв'язки із оточуючим світом. Так у 1970 р. ця категорія осіб становила 37.2 %, у 1979 р. - 53.7 %, у 1989 р. - 53.9 %, у 1999 р. (Росія) - 62.7 %. За даними нашого дослідження, яке було проведене у 2005 році у одній з виправних установ, де відбувають покарання жінки вперше реально засуджені до позбавлення волі, під час анкетування 40.9 % вказали безпосередньо що не були одружені до ув'язнення, проте майже 1.4 % не змогли визначитися із своїм сімейним станом, оскільки це скоріше особи, які перебували у фактичному шлюбі, або ж ті засуджені жінки, які все ще сподіваються на збереження тих відносин, яких вже немає. Той факт, що ці жінки не вказали себе у переліку осіб, які зберегли сім'ю, надає підстави віднести їх до категорії тих, яка на час засудження сім'ї не мала, або ж втратила її під час відбування покарання.

Невпорядкованість особистого життя у жінок, відсутність сім'ї здебільшого обумовлювалося їхньою антисупільною поведінкою, зловживанням алкоголем, наркотиками, відсутністю визначених занять. Злочинна поведінка перешкоджає не тільки утворенню сім'ї, дуже часто

тягне за собою розпад вже утвореної сім'ї. Закономірності у суттєвих змінах сімейного стану засуджених до позбавлення волі жінок відзначаються понад декілька десятиріч: у жінки розпадається за час відбування покарання у виді позбавлення волі кожна друга сім'я (у чоловіка - кожна третя). Даний факт доводиться у практично всіх спеціальних дослідженнях з проблем відбування жінками покарання у виді позбавлення волі. Підтверджується він і даними нашого дослідження. Якщо на початок виконання покарання у 1970 р. 68.2 % жінок, засуджених до реального відбування позбавлення волі, мали сім'ю, у 1979 р. - відповідно 46.3 %, у 1989 р. - 46.1 %, а за даними анкетування у 2005 р. - відповідно 57.9 %, - то за час відбування цього покарання сім'я не збереглася у 40.6 % засуджених у 1970 р., у 53.7 % у 1979 р., у 50 % у 1989 р. За даними дослідження у 2005 р. цей показник становить вже 53 %. В Росії у 1999 р. питома вага цієї категорії засуджених жінок становила 47.7 %.

Перспективи утворити нову сім'ю під час відбування покарання дуже мізерні, враховуючи особливості життєдіяльності засудженої жінки, яка перебуває в ізоляції. Практично таких жінок не більше 1 відсотку.

Тож взагалі за даними анкетування на момент звільнення жінок із місць позбавлення волі на підтримку сім'ї не можуть сподіватися майже 73 % засуджених жінок. Таким чином, традиційно переведення жінки, засудженої вперше до реального відбування покарання в місця позбавлення волі, завжди супроводжується психологічним стресом, оскільки звичайні соціальні зв'язки порушуються, особа залишається сам на сам із надто незвичайними як для неї умовами життєдіяльності, без будь-якої соціальної підтримки. Результати нашого дослідження підтверджують інтенсивний стан порушення сімейних зв'язків, доводять наскільки взагалі порушується та деформується зв'язок із звичайним соціальним середовищем.

Проте до цього часу (враховуючи і чинне кримінально-виконавче законодавство) ні законодавство, ні правозастосування не знає цих відмінностей та специфіки впливу покарання на жінок. Реформування

здійснюється без відносно до статевої ознаки (якщо не враховувати пом'якшення режиму стосовно вагітних жінок та жінок, які мають при собі дитину). Підготовка до звільнення, порядок та умови підтримання соціально-корисних зв'язків за законодавством не передбачає жодних відмінностей. Ми погоджуємося із висловленою на науково-практичній конференції, присвяченій перспективам реформування кримінально-виконавчої системи в Україні, тези стосовно того, що не дивлячись на всю важливість проблеми сімейних відносин та поведінки жінок під час відбування позбавлення волі, ці питання не віднайшли свого місця в спеціальних дослідженнях, не достатньо висвітлюється у спеціальній літературі, а отже відсутні чіткі рекомендації щодо корекції установок засуджених жінок до підтримання, збереження та розвитку сімейних відносин в умовах ізоляції [7].

Необхідно застосовувати усі заходи, щоб фізична ізоляція засуджених жінок не перетворилася на соціальну. За висновками спеціалістів, чим більш різнобічним та міцним є зв'язок із зовнішнім світом, тим менший вплив на поведінку засудженого справляють норми асоціального суспільства в місцях позбавлення волі [8]. Безумовно короткотривалі відпустки, коли засуджена має можливість поїхати за межі місць позбавлення волі та зустрітися із рідними, близькими, попереднім оточенням дозволяють пом'якшити ізоляцію від суспільства, закріпити позитивні соціальні зв'язки. За чинним кримінально-виконавчим законодавством жінкам надається можливість побувати у відпустці у зв'язку із наявністю умов, визначених у ст. 111 КВК. Так за чинним кримінально-виконавчим законодавством засудженим, які утримуються у виправних колоніях мінімального рівня безпеки, може бути дозволено короткочасні виїзди за межі колонії на території України у зв'язку з винятковими особистими обставинами (смерть або тяжка хвороба близького родича, стихійне лихо, що спричинило значну матеріальну шкоду сім'ї засудженого). Жінкам, які мають в будинку дитини при виправній колонії дітей, може бути дозволений короткочасний виїзд для влаштування дітей у родичів, опікунів або дитячих будинках. Проте відповідно до

визначених кримінально-виконавчих норм можливістю побувати у відпустці, побачитися із рідними зможуть лише окремі засуджені, перелік яких є досить невеликим.

За Європейськими тюремними правилами візити членів родини до в'язня, надання відпусток повинні мати обов'язковий характер у повсякденній роботі виправних установ. Підкреслювалося, що тюремна відпустка має особливе значення в укріпленні сімейних зв'язків, полегшенні соціальної адаптації після звільнення, створення гуманності у в'язницях [9].

Не враховуються результати експерименту, який проводився в жіночих виправних установах України та Росії у 1990-1991 роках. Метою експерименту була апробація нових правових норм, підвищення ефективності виховного процесу, збереження здоров'я засуджених жінок, забезпечення їхньої успішної адаптації після звільнення. Отже експеримент мав на меті (окрім інших завдань) укріплення соціально-корисних зв'язків засудженої жінки із зовнішнім світом. Особливе значення, з точки зору збереження родинних зв'язків, покращення психологічного стану засуджених, надавалося новому кримінально-виконавчому інституту - надання щорічної відпустки. Наведемо окремі дані результатів проведення експерименту у цій частині. Зокрема у спеціальній літературі йдеться про те, що засуджені, які були переведені на поліпшені умови утримання могли бути звільнені від роботи без нарахування заробітної плати протягом дванадцяти діб з правом виїзду (або без такого права) за межі установи. Зокрема, у 1990 році у відпустці побували 28,2 % засуджених жінок, з них 78,3 % - з виїздом за межі установи. У 1991 році - відповідно 37,4 % та 66,7 %. Із звільнених у відпустку з виїздом за межі установи спізнилися без поважних причин 13 осіб (0,5 % від загальної кількості засуджених, які використали це право), не повернулися четверо (0,2). В жіночий кримінально-виконавчій установі міста Одеси, де утримувалися засуджені жінки, які вперше реально відбували покарання у виді позбавлення волі, були періоди, коли до 7 % засуджених жінок перебували у відпустці. Проте виробничі плани були виконані,

дисципліна покращала. Спрацювала загальна зацікавленість усіх засуджених у позитивних результатах експерименту, оскільки можливість піти у відпустку інших засуджених пов'язувалася із поведінкою та своєчасним поверненням попередніх засуджених [10].

Досвід законодавчого визначення цього питання в Росії, надає півні підстави для міркування. В Росії внесені на підставі цього експерименту суттєві зміни: надання відпустки, можливість сумісного проживання жінки разом із дитиною в умовах ізоляції, удосконалюються умови виконання позбавлення волі. Кримінально-виконавчий кодекс Росії (ст.ст.97,104) суттєво реформував законодавство у цьому напрямі, передбачив декілька кримінально-виконавчих інститутів, пов'язаних із наданням відпусток: у зв'язку із особистісними обставинами (смерть, тяжка хвороба близької людини, надзвичайне лихо, що спричинило значну шкоду сім'ї засудженої особи); для попереднього вирішення питання трудового та побутового влаштування засудженого після звільнення; засудженим жінкам, які мають при собі дітей в будинках дитини, для влаштування своїх малолітніх дітей у рідних, або ж в дитячих будинках; засудженим жінкам, які мають неповнолітніх дітей інвалідів поза межами кримінально-виконавчої установи, для побачення з ними один раз на рік; і насамкінець, що найбільш привертає нашу увагу, - надання довготривалої щорічної оплачуваної відпустки (18 робочих днів у виховних колоніях; 12 - відповідно в інших виправних закладах), якою можуть скористатися не лише засуджені, які працюють, але й ті, що звільнені від праці за віком, станом здоров'я, не були забезпечені працею з причин, які від них не залежали [11].

У сучасний період в Росії продовжуються пошуки більш ефективного впливу на засуджених під час відбування покарання у виді позбавлення волі. Так зокрема, проводиться експеримент, який пов'язаний із введенням в систему виконання покарань в місцях позбавлення волі соціальних працівників, які мають лише відповідати за індивідуалізацію процесу виконання покарання: приймати рішення стосовно визначення ступеню

виправлення, зміни умов утримання в ізоляції, умовно-дострокового звільнення, переведення на напіввільний режим утримання, займатися питаннями трудового та побутового влаштування після звільнення, тощо (Росія, Орловська область) [12] .

Велике значення під час аналізу сімейного стану жінок (особливо молодих) має факт наявності у них дітей. Треба зазначити, що проблема гуманізації умов утримання в ізоляції жінок разом із дітьми триває. Маємо підкреслити, що навіть той факт, що ставлення засуджених до позбавлення волі жінок до своїх дітей може бути різним, відповідно до особистісних властивостей жінки, її материнських почуттів, не може зменшити значення спілкування жінки з дітьми для збереження та розвитку почуття любові, опіки, дбайливого ставлення до людського життя [13]. Під час анкетування ми не ставили за мету з'ясувати співвідносність ступеню розпаду сім'ї та наявності дітей у засуджених жінок. Тож звернемося (з метою отримання певного уявлення про стан речей у цій сфері) до окремих спеціальних досліджень у цій сфері. Так зокрема, на нашу увагу заслуговують дані спеціального дослідження, проведеного в Росії у 2001 році, кримінологічних та психологічних проблем дезадаптації жінок молодіжного віку, які відбували покарання у виді позбавлення волі. За даними дослідження майже у половини (47.9 %) жінок молодіжного віку (до 29 років), які мали двох і більше дітей, сім'я розпалася під час відбування покарання. У 33.4 % жінок, які мали одну дитину, втрата сім'ї теж обумовлена ізоляцією жінки від суспільства. Більшість дітей засуджених жінок знаходилася у дитячих будинках, інтернатах, виховувалася рідними. В наслідок цього дитина відчувалася від сім'ї, була позбавлена емоційного зв'язку із матір'ю, що на думку фахівців, сприяло формуванню у дитини стану невпевненості, занепокоєності, соціальної невизначеності, а отже, врешті решт, могло позначалося на поведінці дитини, знайти відтворення у суспільно небезпечній поведінці. Не можна не погодитися із висновком автора з

приводу того, що соціальна ізоляція має негативний вплив не лише на жінок молодіжного віку, але й їхніх дітей [14].

Проте питання наявності дітей, їхньої кількості у засуджених жінок, які уперше позбавлені волі, підлягало аналізу під час дослідження. За даними анкетування з'ясувалося, що лише 29.6 % засуджених не мають дітей; 32.9 % - мають одну дитину; 19.4 - дві; 15.5 - трьох і більше; 2.3 % засуджених жінок взагалі не відповіли на це питання. Є всі підстави вважати, що більшість серед жінок, які не відповіли на питання, становить та категорія жінок, яка позбавлена прав на свою дитину, проте не хоче і не може на психологічному рівні визнати цей факт. Таким чином, майже 70 % засуджених жінок позбавилися можливості виявляти свою материнську любов до дітей, бачити їх, піклуватися про них. Розлучення із дітьми є найболючим наслідком для більшості жінок. Проте не менший негативний вплив ізоляція жінки-матері справляє і на дитину, що в подальшому може позначитися на її поведінці, сприяти формуванню антисоціальної настанови. На питання, де знаходяться діти віком понад три роки, жінки відповіли, що переважно у рідних та близьких людей (77 %). Проте практично майже кожний четвертий перебуває у дитячому будинку (23 %). Маємо визнати що засуджені жінки по-різному ставляться до виконання своїх материнських обов'язків, і це насамперед пов'язано із їхніми особистісними властивостями, ступенем дезадаптації, інтенсивністю процесу деградації жінки в умовах ізоляції, а отже і рівнем порушення соціальних зв'язків із сім'єю. Навіть за умови визнання суб'єктивного підходу та оцінки відповідей засуджених жінок під час анкетування, маємо визнати значною питому вагу тих жінок, які взагалі не цікавляться долею дітей, не підтримують з ними зв'язки (13 %).

Найбільш мати потрібна дитині у віці до трьох (чотирьох) років, коли відбувається їхній фізичний, психічний та емоційний розвиток. Держава надала можливість засудженим жінкам у цей період перебувати поряд із дитиною, яку тримають в виправній установі в будинку дитини, бачитися із нею у вільний від праці (якщо жінка працює) час. Цікавим є той факт, що

більшість засуджених жінок не вважають за необхідне тримати при собі дітей віком до трьох років. Так за даними анкетування майже 23 % жінок мають дітей віком до трьох років. Проте з них лише кожна п'ята утримує дитину поряд із собою в будинку дитини; 75 % цих жінок передали дітей своїм рідним.

На підставі зазначеного маємо підкреслити: ступінь порушення соціальних зв'язків жінок, засуджених до позбавлення волі, безпосередньо впливає на процес їхнього повернення до правослукняного життя після відбування покарання. Результати дослідження підтверджують той факт, що першочергове значення для початку чесного життя на волі має оточення, в яке особа повертається; підтримка родини, друзів; сприятлива соціально-економічна ситуація, а отже можливість працевлаштування та забезпечення житлом [15]. Це доводить, що в сучасних соціально-економічних умовах перехідного періоду в в'язничній системі України мають дбати передусім про соціальне збереження особистості в умовах позбавлення волі. Нажаль в законодавстві під час визначення цілей виконання покарання у виді позбавлення волі про це не згадується .

Список літератури, на яку зроблені посилання:

1. Михлин А.С. Изучение личности заключенного. -М.: ИТУ МВД СССР, 1969. - С. 12-13; Михлин А.С. Роль социальных и демографических свойств личности в исправлении и перевоспитании осужденных к лишению свободы. - М.: ВНИИ МВД СССР, 1970. - С.58-88; Характеристика осужденных к лишению свободы. По материалам контрольной переписи осужденных 1975 г. Под ред . А.С. Михлина. - М., 1978. - С.18-20
2. Шевченко Л.О. Дослідження особистісних особливостей жінок-злочинниць. - Автореф. дисер. канд. юрид. наук. - Харків, 1996. - 23 с. - С. 18-19
3. Победа Н.О., Подшивалкіна В.І., Яценко А.М., Акімова Л.С. Жіноча молодіжна злочинність: соціальні проблеми // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. - № 2, 1998. - С. 19-29. - С.21
4. Потемкина А.Т. Характеристика осужденных женщин, отбывающих наказание в ИТК. Специальная перепись 1989 г. - М.: НИИ МВД РФ, 1993. - С. 8
5. Михлин А.С. Общая характеристика осужденных. Специальная перепись 1989 г. - М.: ВНИИ МВД СССР, 1991. - С. 28.; Характеристика осужденных к лишению свободы: по материалам специальной переписи 1999. Том II. Под ред. Михлина А.С. - М.: Юриспруденция, 2001. - С. 14

6. Кириллова И.А., Лысягин О.Б. Характеристика женщин, отбывающих наказание в ИТК. - М.: ВНИИ МВД СССР, 1981. - С. 12.; Михлин А.С. Общая характеристика осужденных. Специальная перепись 1989 г. - М.: ВНИИ МВД СССР, 1991. - С. 28.; Потемкина А.Т. Характеристика осужденных женщин, отбывающих наказание в ИТК. Специальная перепись 1989 г. - М.: НИИ МВД РФ, 1993. - С. 10; Характеристика осужденных к лишению свободы: по материалам специальной переписи 1999. Том II. Под ред. Михлина А.С. - М.: Юриспруденция, 2001. - С. 14
7. Горбачев М.Л. Формування соціальних установок у жінок позбавлених волі. - Матеріали науково-практичної конференції: Кримінально-виконавча система в Україні: проблеми, пошуки, перспективи. - Вип. 3 - Чернігів: Чернігівський юридичний коледж ДДПВП, 2003. - 188 с. - С. 63, 64
8. Антонян Ю.М., Кудрявцев В.Н., Эминов В.Е. Личность преступника. - СПб.: Издательство "Юридический центр Пресс", 2004. - 366 с. - С. 320
9. Европейские тюремные правила. Пояснительная записка, касающаяся Европейских тюремных правил. - В кн.: Новая концепция пенитенциарной системы. - К., 1995. - С. 60
10. Сушко В.А. Особенности отбывания наказания в виде лишения свободы осужденными женщинами, имеющими малолетних детей, беременными: Пособие. - М.: ВНИИ МВД РФ, 1996. - 96 с. - С.52.
11. Уголовно-исполнительный кодекс Российской Федерации. Краткий комментарий проф. А.С. Михлина. - М.: Издательство БЕК, 1997. - 189 с. - С. 49, 55; Михлин А.С., Селеверстов В.И. Уголовно-исполнительное право: Вопросы и ответы/ Под. Ред. проф. В.И. Селиверстова. - 3-е изд., испр. И доп.. - М.: ИД Юриспруденция, 2003. - 192 с. - С. 89
12. Олейник А.Н. Тюремная субкультура в России: от повседневной жизни до государственной власти. - М.: ИНФРА - М, 2001. - 418 с. - С. 196-197
13. Антонян Ю.М. Преступность среди женщин. - М.: Росс. Право, 1992. - 256 с. - С. 128-129; Горбачев М.Л. Формування соціальних установок у жінок позбавлених волі. - Матеріали науково-практичної конференції: Кримінально-виконавча система в Україні: проблеми, пошуки, перспективи. - Вип. 3 - Чернігів: Чернігівський юридичний коледж ДДПВП, 2003. - 188 с. - С. 65
14. Ковалев О.Г., Харина Н.А. Криминологические и психологические проблемы дезадаптации женщин молодежного возраста, отбывших наказание в виде лишения свободы. - Учебное пособие. - М.: "Права человека", 2001. - 100 с. - С.25
15. Панасюк М.Б. Проблеми реабілітації ув'язнених: західний досвід. - Бюлетень: Проблеми пенітенціарної теорії і практики. - К.: "МП Леся", 2001. - 408 с. - С. 152, 154.